

UDK: 811

Akmalbek MUSAYEV

Andijon davlat chet tillari instituti dotsenti, PhD

E-mail: akmalbekibragimovich@gmail.com

INGLIZ VA O‘ZBEK DIPLOMATIK DISKURSIDA LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLAR VA TERMINOLOGIK TIZIMNING TALQINI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek diplomatik diskursining leksik-semantik xususiyatlari hamda undagi terminologik tizimning shakllanish tamoyillari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Diplomantik nutq o‘ziga xos institutsional janr bo‘lib, undagi til birliklari siyosiy neytrallik, rasmiy muloqot madaniyati, murosaga chaqiruv va kommunikativ xavfsizlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Ingliz tilidagi agreement, accord, treaty, memorandum kabi terminlarning huquqiy kuch darajasi va ularning o‘zbek tilidagi kelishuv, bitim, shartnoma, memorandum kabi muqobillari orasidagi semantik tafovutlar misollar asosida yoritiladi. Shuningdek, o‘zbek diplomatik tilida yumshatuvchi leksik vositalar, e’tibor qaratishning bilvosita usullari va madaniy jihatdan motivatsiyalashgan diplomatik etiketning lingvopragmatik ta’siri ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Diplomantik diskurs, leksik-semantika, terminologik tizim, semantik maydon, sinonimiya, antonimiya, diplomatik tarjima, lingvopragmatika.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ДИПЛОМАТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация

В данной статье проводится научный анализ лексико-семантических особенностей английского и узбекского дипломатического дискурса, а также принципов формирования его терминологической системы. Дипломатическая речь представляет собой специфический институциональный жанр, в котором языковые единицы служат обеспечению политической нейтральности, культуры официального общения, призыва к компромиссу и коммуникативной безопасности. На основе примеров освещаются различия в степени юридической силы таких английских терминов, как agreement, accord, treaty, memorandum, и их узбекских эквивалентов kelishuv, bitim, shartnoma, memorandum. Кроме того, раскрывается лингвопрагматическое воздействие смягчающих лексических средств, косвенных способов привлечения внимания и культурно мотивированного дипломатического этикета в узбекском дипломатическом языке.

Ключевые слова: Дипломатический дискурс, лексико-семантика, терминологическая система, семантическое поле, синонимия, антонимия, дипломатический перевод, лингвопрагматика.

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES AND INTERPRETATION OF THE TERMINOLOGICAL SYSTEM IN ENGLISH AND UZBEK DIPLOMATIC DISCOURSE

Annotation

This article provides a scholarly analysis of the lexical-semantic features of English and Uzbek diplomatic discourse, as well as the principles underlying the formation of its terminological system. Diplomatic discourse represents a specific institutional genre in which linguistic units serve to ensure political neutrality, a culture of formal communication, the promotion of compromise, and communicative security. Based on illustrative examples, the article examines the differences in the degree of legal force of such English terms as agreement, accord, treaty, and memorandum, and their Uzbek equivalents kelishuv, bitim, shartnoma, and memorandum. In addition, the linguopragmatic impact of mitigating lexical means, indirect strategies of drawing attention, and culturally motivated diplomatic etiquette in the Uzbek diplomatic language is explored.

Key words: Diplomatic discourse, lexical semantics, terminological system, semantic field, synonymy, antonymy, diplomatic translation, linguopragmatics.

Kirish. Diplomantik diskurs zamonaviy tilshunoslikda davlatlararo munosabatlarni til orqali tartibga soluvchi maxsus kommunikativ tizim sifatida talqin qilinadi. Undagi til birliklari rasmiylik, betaraflik, hushyorlik, vaziyatni yumshatish, konfliktni oldini olish va tomonlar o‘rtasida o‘zaro ishonchni mustahkamlash vazifalarini bajaradi. Shu bois diplomatik nutqning leksik tizimi umumxalq tilidan farqlanib, alohida semantik qatlam hosil qiladi. Olimlar ta’kidlaganidek, diplomatik diskursning lug‘aviy tarkibi institutsional normalarga qat’iy bo‘ysunadi va undagi so‘zlar konnotativ cheklanganlik, bahosizlik va neytral semantikani saqlashi bilan ajralib turadi [1].

Diplomatik terminologiya alohida leksik qatlam bo‘lib, unda so‘zlar ko‘pincha tor ma’noda qo‘llanadi va aniq diplomatik-huquqiy mazmunga ega. Masalan, ingliz tilidagi agreement, accord, treaty, memorandum kabi birliklar o‘zaro mazmuniy yaqinlikka ega bo‘lsa-da, ularning har biri turli darajadagi majburiyat va rasmiylikni bildiradi. O‘zbek nutqida esa bu birliklarning aksariyati kelishuv yoki bitim so‘zlari orqali umumlashtiriladi. Bu esa o‘zbek diplomatik tilida semantik elastiklik yuqoriligini ko‘rsatadi [2].

Diplomatik diskursda sinonim va antonim munosabatlar muhim semantik yuk ko‘taradi. Ingliz tilida express concern, voice concern, raise concern kabi birliklar diplomatik xavotir darajasini bosqichma-bosqich ifodalasa,

o'zbek tilida tashvish bildirdi, xavotir bildirdi kabi shakllar vaziyatga ko'ra semantik jihatdan o'zaro almashinadi. Bu farq milliy kommunikativ urf-odat bilan izohlanadi [3].

Diplomatik tilning leksik tizimi xalqaro kommunikatsiya ta'siri natijasida yillik o'zgarish va yangilanishlarga uchrab boradi. Ingliz tili diplomatiyada asosiy ish tili sifatida xalqaro diplomatik terminlarning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli protokol, status-kvo, demarsh kabi xalqaro birliklar o'zbek diplomatik diskursida ham qo'llanmoqda. Bunda ularning bir qismi to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirilsa, bir qismi kalkalash yo'li bilan moslashtiriladi [4].

Shu ma'noda, ingliz va o'zbek diplomatik diskursidagi leksik semantik farqlarni o'rganish diplomatik tarjima amaliyotini takomillashtirish, xalqaro muloqotda ma'no yo'qotilishining oldini olish, shuningdek, madaniyatlararo pragmatik to'qnashuvlarni bartaraf etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqot diplomatik terminlarning qiyosiy-lingvistik tahlili orqali ikki til diplomatik diskursidagi farqlarning nazariy va amaliy xususiyatlarini yoritishga xizmat qiladi [5].

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda ingliz va o'zbek diplomatik diskursidagi leksik semantik va terminologik birliklarni aniqlash, tasniflash hamda qiyosiy tahlil qilishga yo'naltirilgan kompleks metodlar qo'llandi. Tadqiqot korpusini rasmiy bayonotlar, qo'shma deklaratsiyalar, memorandumlar, bitimlar, tashqi ishlar vazirliklari tomonidan e'lon qilingan axborotlar, xalqaro tashkilotlarning ingliz va o'zbek tillaridagi diplomatik matnlari tashkil etdi. Matnlarni tanlashda ularning rasmiyligi, diplomatik janrga mansubligi va ikki tomonlama hamda ko'p tomonlama diplomatik aloqalarni aks ettirishi asosiy mezon bo'ldi. Ushbu korpusga BMT, YEIning rasmiy bayonotlari, O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligining axborotlari, "Joint Statement", "Declaration", "Memorandum of Understanding" kabi hujjatlar kiritildi.

Tadqiqotda tavsifiy metod yordamida diplomatik terminlarning mazmun doirasi, qo'llanish chegarasi, semantik xususiyatlari va funksional belgilarini aniqlash amalga oshirildi. Masalan, ingliz tilidagi "We welcome the initiative" ifodasi bayonnomalarda ijobiy diplomatik kayfiyatni bildirish uchun qo'llanishi, o'zbek matnlarida esa "Tashabbus qo'llab-quvvatlandi" tarzida neytralroq berilishi tavsifiy tahlil orqali aniqlashtirildi [1]. Ushbu yondashuv orqali terminlarning tor ma'nodagi qo'llanishi, bahosizlik va institutsional neytrallikka moyilligi oydinlashtirildi.

Qiyosiy metoddan foydalanilib, ingliz va o'zbek tillaridagi diplomatik terminlarning ekvivalentlik darajasi, semantik mosligi va nomuvofiqliklari taqqoslab tahlil qilindi. Masalan, treaty-shartnoma, agreement-kelishuv, accord-bitim, memorandum-memorandum kabi terminlarning ma'no kuchlanishi, huquqiy statusi va rasmiylik darajasi farqlari ko'rsatildi. Masalan, BMT hujjatlarida "treaty" xalqaro-huquqiy majburiyat kuchiga ega ekanligi bilan ajralib turadi, o'zbek matnlarida esa "shartnoma" ko'pincha sinonim sifatida keng qo'llanadi, ba'zan "bitim" bilan almashtiriladi [2]. Bu esa ayrim hollarda diplomatik-huquqiy mazmunning noaniqlashuviga olib kelishi mumkin.

Komponent tahlil usuli orqali mazmun jihatidan yaqin diplomatik birliklarning semantik tarkibi aniqlanib, ularni farqlovchi mikroma'no qatlamlari ochildi. Misol tariqasida agreement, accord, treaty terminlarining mazmuni kelishilgan pozitsiya darajasi, huquqiy majburiyat kuchi, muzokara bosqichlari va siyosiy mas'uliyat mezonlari asosida segmentlashtirildi. Masalan, "accord" ko'proq murosaga erishilgan kelishuv bosqichini bildiradi, "agreement" kelishilgan umumiy prinsiplarni ifodalasa, "treaty" rasmiy ratifikatsiyani talab etuvchi majburiy kuchga ega hujjat sifatida belgilandi [3].

Diskursiv tahlil orqali terminlarning real kommunikativ vazifasi, kontekstual qo'llanilishi, nutqdagi pragmatik vazifasi va davlatlararo muloqotdagi strategik ahamiyati ko'rsatildi. Masalan, ingliz diplomatik bayonotlarida "We strongly condemn the attack" ifodasi ochiq tanqid va qat'iy pozitsiyani bildirsada, o'zbek diplomatik matnlarida "Tomonlar mazkur holatni qoraladi" kabi yumshatilgan variant uchrashi aniqlangan [4].

Lingvokulturologik yondashuv o'zbek diplomatik nutqdagi yumshatish (evfeminatsiya), ijobiy baho berish, yuzsaqlash (face-saving) va murosaga yo'naltirilgan madaniy normaning leksik semantik ifodasini aniqlash imkonini berdi. Misol sifatida, ingliz diplomatiyasida "We urge immediate action" shakli aniq talabni bildirsada, o'zbek matnlarida o'rniga "Tomonlar zarur choralarini ko'rish lozimligini ta'kidladilar" kabi yumshoqroq variant qo'llanishi milliy diplomatik etiketning tilga ta'siri sifatida izohlandi [5].

Natijalar. Tahlil natijalariga ko'ra ingliz va o'zbek diplomatik diskursida leksik semantik va terminologiya tizimi umumiy xalqaro diplomatik me'yorlarga asoslangan bo'lsa-da, ularning mazmuniy tashkiloti, qo'llanish chegarasi, ma'no kuchlanishi, pragmatik yuklamasi va nutqiy ta'sirchanlik vositalarida sezilarli farqlar mavjud. Ushbu farqlar ikki til diplomatik nutqining shakllanishida milliy madaniyat, siyosiy muloqot an'analari, diplomatik etiket va lingvopragmatik normalarning hal qiluvchi omil ekanini ko'rsatadi.

Birinchidan, ingliz diplomatik terminlarida semantik iyerarxiya aniq belgilangan bo'lib, termin tanlovi hujjatning huquqiy kuchi, rasmiylik darajasi va majburiyat shakliga qarab farqlanadi. Masalan, agreement va memorandum ko'proq elastik hamkorlikni bildirsada, treaty va convention qat'iy huquqiy kuchga ega xalqaro majburiyatni anglatadi. 2023 yilda imzolangan UK-Japan Joint Leaders Statement matnida cooperation agreement termini qo'llanib, tomonlar kelajakdagi hamkorlik yo'nalishlari va niyatlarini belgilab o'tgan. Aksincha, NATO Treaty matnida treaty termini qat'iy mudofaa majburiyatini yuklovchi asosiy termin sifatida qo'llangan. O'zbekiston diplomatik amaliyotida esa kelishuv, bitim, shartnoma, konvensiya terminlarining qo'llanishida aniq iyerarxiya kam kuzatiladi. Masalan, "O'zbekiston-Qozog'iston o'rtasida yangi hamkorlik kelishuvi imzolandi" sarlavhasida kelishuv termini aslida "hamkorlik bo'yicha memorandum" darajasidagi hujjatni ifodalagan, bu esa semantik noaniqlikni yuzaga keltirgan [1].

Ikkinchidan, sinonimiya va antonimiya diplomatik nutqda axborotni nozik tarzda yetkazish, vaziyatga mos diplomatik ohangni tanlash, siyosiy safarbarlik darajasini belgilash va muloqot keskinligini boshqarishda muhim rol o'ynaydi. Ingliz tilidagi express concern, voice concern, raise concern kabi birliklar diplomatik xavotir darajasini bosqichma-bosqich oshiradi. Yevropa Kengashi 2022 yilgi bayonotida "We raise serious concern regarding the escalation" iborasi qo'llanib, diplomatik xavotirning yuqori bosqichi bildirildi. O'zbek matnlarida esa "tashvish bildirdi", "xavotir bildirdi", "chuqur tashvish bildirdi" shakllari tanlansa-da, ularning semantik farqlanish darajasi qat'iy standartlashmagan bo'lib, ko'pincha vaziyatning nozikligi, siyosiy muhit va muomala odobi bilan belgilanadi. Antonimik juftliklar stability-escalation, cooperation-confrontation, constructive dialogue-pressure ingliz diplomatik nutqida keskin semantik oppozitsiya hosil qilsa, o'zbek diplomatik matnlarida "barqarorlik-keskinlashuv", "hamkorlik-qarama-qarshilik", "konstruktiv muloqot-bosim" shaklidagi leksik juftliklarda salbiy komponent odatda yumshatiladi [2]. Bu madaniy diplomatiya strategiyasi bilan izohlanadi.

Uchinchidan, xalqaro terminlarning o'zlashtirilishi va milliy diplomatik diskursga integratsiyalashuvi davom

etmoqda. Ingliz diplomatik tilidan olingan protokol, status-kvo, demarsh kabi terminlar o'zbek tilida ham qo'llanmoqda. Masalan, "Tomonlar protokolga muvofiq muzokaralar tartibini belgilab oldilar" kabi jumladan foydalaniladi. Ba'zan kalkalash yo'li bilan mazkur holat, diplomatik tashabbus, o'zaro manfaat kabi variantlar shakllanadi. Xalqaro atamalarini to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirish (protokol) va milliyashtirish (o'zaro manfaat) jarayonining parallel kechayotgani o'zbek diplomatik terminologiyasining yangilanayotganini ko'rsatadi [3]. Shu bilan birga, SHHT, MDH, O'zbekiston–Turkiya Qo'shma Bayonotlari tilida ingliz diplomatik terminlarining o'zbek nutqiga ko'chishi kuchaygani aniqlandi.

To'rtinchidan, tarjimada semantik nomuvofiqliklar diplomatik mazmunning to'liq aks etmasligiga olib kelishi mumkin. Masalan, framework agreement termini ingliz tilida kelgusi muzokaralar uchun asos bo'ladigan dastlabki kelishuv hujjatini anglatadi, o'zbek tilidagi "asosiy kelishuv" shakli esa vaqtinchalik, noaniq va shartli xarakterni to'liq ifodalamaydi. Xuddi shuningdek, confidence building measures "ishonchni mustahkamlash choralari" deb tarjima qilinsa-da, ingliz variantidagi institutsionallik, xavfsizlik tizimida qo'llanishi va diplomatik mexanizm sifatidagi maxsus semantik yuklama yo'qoladi [4].

Umuman olganda, natijalar ingliz va o'zbek diplomatik diskursi terminologiyasi o'rtasida semantik struktura, huquqiy iyerarxiya, pragmatik yuk, xalqaro integratsiya darajasi va milliy madaniy norma ta'siri bo'yicha sezilarli tafovutlar borligini ko'rsatadi.

Muhokama. Olingan natijalar ingliz va o'zbek diplomatik diskursida leksik semantika va terminologiya tizimining shakllanishi, qo'llanishi hamda pragmatik talqinida ijtimoiy siyosiy muhit, milliy madaniy me'yorlar va diplomatik etiketning muhim omil sifatida namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Diplomatik terminlarning semantik yuklanishi, huquqiy iyerarxiyasi, sinonimik va antonimik paradigmasi, shuningdek milliy madaniyatning leksik tanlovga ta'siri ikki diskursni farqlovchi asosiy xususiyatlar sifatida belgilandi. Bu holat diplomatikaning lingvokulturologik tabiatga ega ekanligini tasdiqlaydi, ya'ni diplomatik til universal xalqaro me'yorlar bilan bir qatorda milliy mentalitet va til siyosatidan oziqlanadi.

Birinchidan, ingliz diplomatik tilida terminlarning qat'iy iyerarxik tizimda shakllanishi xalqaro huquqiy doktrinaga mos keladi. Treaty, convention, pact, agreement kabi terminlarning har biri hujjatning huquqiy kuchi va majburiyat darajasiga ko'ra farqlanadi. Bu aniq tizim diplomatik matnda notog'ri ma'no talqinini istisno etadi. O'zbek diplomatik matnlarida esa kelishuv, bitim, shartnoma kabi terminlarning qo'llanishida ba'zan semantik noaniqlik uchrashi aniqlangan. Masalan, "O'zbekiston–Koreya o'rtasida hamkorlik bo'yicha kelishuv imzolandi" sarlavhasi asl hujjat mohiyati jihatidan "Memorandum of Understanding" bo'lgan holatlar qayd etilgan [1]. Bu holat tarjima jarayonida terminologik standartlashtirishning zarurligini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, sinonimik vositalarning qo'llanishidagi farqlar ingliz va o'zbek diplomatik muloqotida nutqiy yumshoqlik darajasi turlicha ekanini ko'rsatadi. Ingliz diplomatik bayonotlarida express concern, voice concern, raise concern kabi birliklarning bosqichma-bosqich kuchayishi diplomatik signalizatsiya sifatida xizmat qiladi. Bunday leksik

gradatsiya tashqi siyosiy vaziyatni ogohlantirish mexanizmi vazifasini bajaradi. O'zbek diplomatik nutqida bu birliklar vaziyatga moslashgan holda qo'llansa-da, ularning semantik kattalashuvi ko'proq kontekstdan kelib chiqadi. Bu o'zbek diplomatiyasida konfliktni keskinlashtirmaslik va muloqotda muvozanatni saqlash tamoyiliga asoslanganligini ko'rsatadi [2].

Uchinchi muhim jihat o'zbek diplomatik diskursida madaniy xususiyatlarning ustuvorligidir. Ingliz tilidagi "We strongly condemn" iborasi qat'iy pozitsiya va prinsipial siyosiy bahoni anglatadi. O'zbek tilida esa bu mazmun "Tomonlar mazkur holatni qoraladi", "vaziyatdan afsus bildirdi", "o'zaro hurmat va muloqot orqali yechim topish zarurligi ta'kidlandi" kabi yumshatilgan lisoniy birliklar orqali ifodalanadi. Bu evfeminatsiya, yuz saqlash va murosa madaniyatining tilga ko'chgan ko'rinishidir [3]. Mazkur lingvokulturologik farq o'zbek diplomatik tili nafaqat kommunikativ maqsadni, balki ijtimoiy axloq me'yorlarini ham aks ettirishini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, muhokama shuni ko'rsatadiki, ingliz diplomatik diskursi aniq huquqiy iyerarxiya, keskin baholash, semantik aniqlik va ochiq signalizatsiya strategiyasiga asoslanar ekan, o'zbek diplomatik diskursi esa murosa, ijobiy muhitni saqlash, yumshoqlik, bilvosita ifoda va madaniy odob me'yorlariga tayangan holda shakllanadi. Bu farqlar ikki til diplomatiasini o'zaro tarjima qilish va semantik moslashtirish jarayonida alohida e'tibor talab etadi [5, 119].

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek diplomatik diskursining leksik semantik hamda terminologik xususiyatlari mazmuni, qo'llanish tamoyillari va pragmatik yuklanishi jihatidan sezilarli farqlarga egaligini ko'rsatadi. Ingliz diplomatik tilida terminlarning qat'iy iyerarxik tizimga asoslanishi xalqaro huquqiy normalar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, treaty, convention, pact, agreement kabi birliklarning qo'llanishida aniq semantik chegaralanish kuzatildi. O'zbek diplomatik matnlarida esa kelishuv, bitim, shartnoma kabi terminlarning ko'p hollarda bir-birining o'rnida qo'llanishi, ayrim vaziyatlarda esa hujjat mazmunining noaniq ifodalanishiga sabab bo'layotgani aniqlandi. Bu holat diplomatik tarjimada terminologik standartlashtirishning dolzarbligini belgilaydi.

Sinonimiya va antonimiya munosabatlari orqali ingliz diplomatik nutqida gradatsiya asosidagi signalizatsiya strategiyasi shakllangan bo'lsa, o'zbek diplomatik diskursida mazkur birliklar vaziyatga mos holda yumshatilgan semantik ohangda qo'llanishi aniqlangan. Ingliz nutqida express concern, raise concern yoki strongly condemn kabi yuqori darajadagi diplomatik ogohlantirish shakllari aniq va keskin ifodalansa, o'zbek matnlarida "mazkur holat qoralandi", "tashvish bildirildi", "afsus bildirildi" kabi yumshoq variantlar ustunlik qiladi. Bu o'zbek diplomatik tilining milliy madaniyat, muomala odobi va murosa tamoyillariga tayanganligini tasdiqlaydi. Biroq ayrim terminlar tarjimasida semantik nomuvofiqliklar mavjudligi diplomatik matnlarning mazmunini to'liq aks ettirmasligi xavfini keltirib chiqaradi. Shuning uchun ingliz–o'zbek diplomatik terminlarining maxsus ikki tilli izohli lug'atini yaratish, ekvivalentlik darajalarini belgilash hamda tarjimaning yagona standartlarini ishlab chiqish zarur.

ADABIYOTLAR

1. Ibragimov A. Diplomatik til va nutq madaniyati. Toshkent Fan 2021.
2. Xasanov B. Xorijiy siyosiy matnlar tarjimasida masalalari. Toshkent Yangi asr avlodi 2020.
3. Телия В. Н. Русская фразеология Семантика прагматика культура. Москва Наука 1996.
4. Safarov Sh. Lingvokulturologiya asoslari. Toshkent Fan 2019.
5. Карпова Т. Г. Дипломатический дискурс и его языковые особенности. Москва ИНИОН РАН 2017.